

Палінчак М.М.

Свобода релігії в сучасному світі: теоретико-методологічний аспект

УДК 261.7

Палінчак М.М.,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри
міжнародних відносин
ДВНЗ «Ужгородський національний
університет»

Здійснено політологічний аналіз феномена свободи релігії, яка є однією із засадничих принципів демократичного суспільства, у контексті глобалізаційних процесів. Розкрито суть трьох основних теоретичних підходів до питання свободи релігії у вітчизняній науці: етикоцентричного, релігієцентричного та нормоцентричного.

Ключові слова: релігія, свобода, свобода совісті, толерантність, глобалізація.

Проведен политологический анализ феномена свободы религии, которая является одной из основополагающих принципов демократического общества, в контексте глобализационных процессов. Раскрыта суть

трех основных теоретических подходов к вопросу свободы религии в отечественной науке: этикоцентрического, религиозноцентрического и нормоцентрического.

Ключевые слова: религия, свобода, свобода совести, толерантность, глобализация.

Political analysis of the freedom of religion phenomenon as one of the basic principles of democratic society in times of globalization. Examined three theoretical approaches to issue of freedom of religion in Ukrainian science: ethics-, religious- and norms centred.

Key words: religion, freedom, freedom of religion, tolerance, globalization.

Поза сумнівом, як в історичному, так і в сучасному звучанні проблема свободи релігії залишається актуальною, оскільки в демократичних системах релігія може виконувати соціальні функції, задовольняти релігійні потреби громадян. Тому свобода буття релігії може реалізуватися як демократичний принцип лише в межах правових категорій, наприклад поняття «свобода совісті». Особливого значення питання свободи релігії набуває в контексті демократичних перетворень і посткомуністичних релігійних змін, які відбулися в Центрально-Східній Європі після падіння Берлінського муру. Важливе значення мають фундаментальні теоретичні праці західних політологів і релігієзнавців другої половини ХХ століття: З. Бжезінського [7; 8; 9], О. Зинов'єва [13], Д. Белла [4; 5], Г. Кокса [15], Г. Олпорт [17], Д. Поллака [23], М. Готьє [20], С. Рамет [22] та інших. Також відомості з проблеми узагальнено в нещодавно опублікованій за редакцією відомого німецького дослідника Г. Робберса книзі «Держава і релігії в Європейському Союзі» [18].

Метою статті є з'ясування ролі свободи релігії та свободи совісті в сучасному світі саме в їх глобальному вимірі в конкретних виявах у тій чи іншій державі.

Зрозуміло, що свобода буття релігії залежить від багатьох факторів, а саме:

- характеру взаємовідносин держави та релігійних організацій, ставлення держави до релігії;
- місця й функціональної ролі в суспільстві, правового статусу релігії та церкви;
- нормативного простору діяльності тих чи інших релігійних організацій та рівня можливості реалізувати ними свої функції в суспільстві;
- рівня прав і свобод громадян у їх ставленні до релігії та церкви, умов і можливостей їх вільної самореалізації в системі релігійних або арелігійних координат [1, с. 665].

Проблеми свободи релігії та свободи совісті є сьогодні надзвичайно актуальними в теоретич-

ному й практичному сенсі. М. Бабій виокремлює низку обставин і причин, які детермінують значну лематизацію означених проблем у міжнародному й національних дискурсах [2, с. 6–7].

По-перше, глобалізаційні процеси у своєму узагальненому сутнісному вияві, за твердженням О. Гьофе, постають як фактор «зростання й ущільнення мережі світових соціальних взаємин» [11, с. 14]. Глобалізація суттєво впливає як на соціально-економічні, політичні, так і на духовні, зокрема релігійні, процеси, їх екзистенційну складову.

По-друге, з'явилися серйозні новації, підходи в експлікації й розумінні феномена особистості. Відчутними постають антропологічний поворот у філософії, релігієзнавстві, «прогресуюча індивідуалізація» нашого буття. Людина все більше звільняється від тиску різних суспільних форм та все більше перетворює їх на засоби самоствердження, самореалізації, зокрема, у духовній сфері, у тому числі релігійній.

По-третє, наявні феномен поліконфесійності та тенденції до її розширення, а також проблемні питання міжконфесійних відносин, їх толерантизації. Толерантність сьогодні постає однією з найважливіших проблем у теоретичному й практичному вимірах. Досить помітним є зростання уваги до неї та поглиблення процесу її осмислення в гуманітарному дискурсі. Важливість і детермінаційна здатність толерантності в соціальній і духовній сферах людського буття є екстраординарними, оскільки вона стосується майже кожної людини, яка живе в конфесійному, полікультурному світі. У цьому контексті толерантність може означати потенційну позицію прийняття множинності, поліваріативності, гетерогенності вибору [11, с. 14]. Водночас рівність свободи совісті та свободи релігії для кожного – основа толерантності, визнання права бути іншим.

По-четверте, релігія та релігійні організації, незважаючи на наявність кризових явищ у їх

середовищі, постають нині значним фактором у житті людини й суспільства, активним суб'єктом духовного, соціального буття останнього.

По-п'яте, проблеми свободи совісті та свободи релігії в ХХІ столітті залишаються одними із центральних глобальних питань, від вирішення яких значною мірою залежить також вирішення інших загальнолюдських проблем. Зауважимо, що свобода совісті нині проголошується в конституціях більше ніж 120 держав світу [19, с. 26]. Створено систему міжнародно-правових і державно-правових актів та організацій, яка покликана сприяти захисту й реалізації свободи релігії та свободи совісті, ліквідації всіх форм нетерпимості й дискримінації на підставі релігії чи переконань. При цьому береться до уваги, що релігія або інші світоглядні переконання для кожної людини, яка їх дотримується, є одним з основних елементів розуміння нею життя та його смислу. Ці процеси, розвиток міжнародних і національних інститутів прав людини (у тому числі права на свободу совісті, релігії) значною мірою сприяють зміцненню й поглибленню глобальної універсальності цих прав, їх стандартизації. Останні тенденції не завжди корелюються з традиціями, ментальністю окремих народів, етнонаціональних утворень, тому, зрозуміло, викликають спротив як із боку окремих релігійних спільнот, так і з боку їхніх віруючих.

По-шосте, маємо взяти до уваги (в аспекті тематизації проблем свободи релігії та свободи совісті) конституювання в більшості країн світу принципу відокремлення релігійних організацій від держави, а в широкому вимірі – розмежування світоглядної сфери та владних інститутів, утвердження світоглядного нейтралітету, світськості держави. У контексті цього забороняється будь-який примус під час визначення особою свого ставлення до релігії, інших переконань, участі та/або неучасті в публічних богослужіннях, релігійних обрядах, церемоніях тощо. Релігія постає особистою справою людини в процесі її як віросповідного самовизначення, так і самореалізації [2, с. 7].

Сфера свободи совісті, віросповідання, поза сумнівом, стосується найбільш делікатної, інтимної ділянки людського буття, царини духу, вияву свободи особистості. Науковцями, теологами, політиками вона визнається такою, що має фундаментальний характер. Не випадково свобода совісті розглядається як базова в системі інших свобод. М. Бабій переконує: «Вільна совість у вірі є вищою понад усе» [2, с. 7].

Схожі думки висловлював український філософ-правник Б. Кістяківський. Ще в 1906 р. в журналі «Вопросы философии и психологии» він надрукував статтю, у якій зазначав, що основним принципом правової або конституційної держави є встановлення меж для державної влади, за які вона не має права виходити, визнаючи за особис-

тістю невід'ємні, непорушні й недоторканні права: «Уперше в правовій, або конституційній, державі визнається, що є певна сфера самовизначення й самовиявлення особистості, у яку держава не має права втручатися. Невід'ємні права людської особистості не створюються державою; навпаки, вони за самою своєю суттю належать особистості» [14, с. 144].

Цю сферу український філософ-неокантіанець пов'язує з поняттям свободи совісті: «Уся сфера думок, переконань і вірувань повинна бути безумовно недоторканою для держави. Звідси виникає визнання релігійної свободи вірувати або не вірувати; змінювати релігію, створювати свою власну релігію й оголошувати себе не приналежним до жодного віросповідання; сюди ж слід віднести свободу культів, тобто право для всіх віросповідань відправляти свої богослужіння» [14, с. 144]. Варто звернути увагу, що ці слова було написано трохи більше ніж за десять років до початку жорстоких переслідувань церкви й віруючих «безбожною» більшовицькою владою, наслідки панування якої є добре відомими: моральна деградація суспільства та майже повне духовне спустошення населення. Тому Б. Кістяківський не лише подавав ідею правової держави, а й застерігав від тих небезпек, на які може наразитися держава, якщо тотально втручатиметься в усі сфери особистісного життя людини, зокрема й релігійного.

Християнське розуміння свободи совісті (якщо абстрагуватись від конфесійних відмінностей) ґрунтується на трьох фундаментальних засадах. По-перше, кожна людська особа, незалежно від статусу й роду активності, має трансцендентний вимір. Наділяючись гідністю «згори», ця особа має коло прав, які є виправданими та вкарбованими сакрально. По-друге, людина народжується вільною та покликана реалізувати себе як син чи донька Господа. По-третє, людина є соціальною одиницею, народженою для життя в гармонії з іншими особами в любові та справедливості. Саме ці фундаментальні цінності (гідність, свобода та соціальність) складають підвалини розвитку прав людини в історичній земній перспективі [12, с. 152].

Слід особливо наголосити, що революційною є вже сама постановка питання, що людина має права лише тому, що вона є людиною, не батьком чи матір'ю, не роботодавцем чи робітником, навіть не громадянином, а просто людиною. Саме Бог, який викликав до життя цілісне творіння та створив людину за своєю подобою, – ось джерело розуміння природності й невідчужуваності прав людини. Освячення натурального права Божим атрибутом, санкцією, яка виходить за межі буденної марноти, робить це право непідсудним ні урядам, ні суспільству. Без релігійного духу, без трансцендентного виміру найдосконаліші правові документи стають папірцями, якими брутально

нехтують. Це розуміли тисячі років, до цього вимушені повернутися й на початку III тисячоліття. В. Гавел свого часу зазначив: «Політики можуть тисячі раз повторювати, що новий світовий порядок має ґрунтуватися на повазі до людських прав, проте це нічого не означатиме доти, доки такий імператив не поставатиме з поваги до таємниці буття, таємниці універсуму й природи, нашої власної таємниці» [21].

У вітчизняній науці існує декілька підходів до розуміння сутності феномена свободи совісті в контексті її філософського осмислення: етикоцентричний, релігієцентричний та нормоцентричний.

В етичному аспекті свободу совісті визначають як здатність людини свідомо формувати й реалізувати у своїй поведінці власне розуміння моральної необхідності [16]. В основі релігієцентричного розуміння феномена свободи совісті лежить ставлення особи до релігії – можливість бути чи не бути релігійним. Нормоцентричний підхід ґрунтується, як правило, на нормативному визначенні свободи совісті, тобто передбачає забезпечення відповідних прав особи у сфері світоглядних переконань.

У західному релігієзнавстві, політології, теології поняття свободи совісті відображає правове забезпечення свободи релігії або права бути релігійним і відправляти культ певної релігії.

Вочевидь, свобода совісті є інтегрованою філософською категорією, яка, проте, має власний зміст і значення, адекватне й вичерпне визначення якого навряд чи можна навести в межах статті. Однак вважаємо за доцільне встановити її сутнісне ядро, яким є відношення «людина – граничні, смисложиттєві засади її буття». З огляду на це в загальному вигляді свободу совісті можна визначити як філософську категорію, що відображає здатність людини самостійно обирати (формувати) уявлення про світ, сенс і мету свого життя, добро та зло, справедливість, інші абсолютні смисли, тобто здатність мати власну систему (сукупність) світоглядних принципів, цінностей, ідеалів і вірувань, а також можливість діяти відповідно до неї.

Останнім часом у релігієзнавчих дослідженнях, у правовому, філософському й політологічному дискурсах значна увага приділяється теоретичному осмисленню проблем свободи релігії, складових її парадигми. У цьому аспекті важливим є понятійне визначення свободи релігії в площині нових культурно-історичних умов. Наша увага до такого визначення зумовлюється тією обставиною, що в більшості публікацій, аналітичних матеріалів, правових документів міститься невиправдане ототожнення таких понять, як «свобода совісті» та «свобода релігії». При цьому не береться до уваги, що категорія «свобода совісті» співвідноситься із широкою сферою духовного світоглядного, морального буття людини, у якій вона вільно самовизначається та самоактуалізується.

Свобода релігії є свободою вибору певного (конкретного) віросповідання, а також можливістю вільної релігійної самореалізації віруючої особистості в координатах свого вибору, приватно чи разом з іншими. Натомість свободу совісті можна розглядати як юридичний вимір світоглядного самовизначення особистості в його широкому вимірі. Свобода совісті, як справедливо відзначає російський дослідник С. Бур'янов, постає як системотвірне право в системі прав людини, основоположне невідчужуване право кожної людини на вільний світоглядний вибір [10, с. 6]. У цьому контексті свобода релігії є лише певною, надзвичайно важливою структурною складовою свободи совісті.

Парадигмальне ядро поняття «свобода релігії» включає у свій зміст свободу особистості мати, прийняти або змінити релігію чи вірування за власним вибором та свободу індивідуально або спільно з іншими, публічно чи приватно сповідувати свою релігію шляхом богослужіння, навчання, релігійних обрядів і здійснення ритуалів. Це поняття стосується того, що є «благом людського духу», має відношення до вільного функціонування релігії в суспільстві.

Свобода релігії має як внутрішній, так і зовнішній аспект вияву, а саме: свободу вибору певного релігійного світогляду та публічне сповідання релігії. Для віруючої людини важливе значення має «зовнішнє сповідання віри», яке християнство вважає суттєвою ознакою християнської совісті та розглядає його як необхідну умову перебування в християнстві. До речі, ще в перші десятиліття свого існування християнська церква вважала, що справжня релігійна совість «не може існувати потаємно, а має являти себе зовні».

Свобода релігії виявляє себе як на особистісному рівні, так і на рівні віросповідних спільнот. У цьому аспекті М. Бабій виділяє три структурні складові поняття «свобода релігії»: свободу віросповідання, свободу церкви та свободу в релігії [2, с. 3].

Таким чином, філософська категорія свободи совісті проявляється в єдності внутрішнього й зовнішнього аспектів, перший із яких характеризує складний процес самовизначення особистості в просторі світоглядних парадигм, а другий – її вияв у процесі творчої самореалізації особистості в системі координат світоглядного вибору [3, с. 35]. Встановлено, що дослідження посткомуністичних трансформацій у релігійній сфері, які розпочалися практично одночасно з демонтажем комуністичних режимів у Європі, дозволили дослідникам релігії різних країн із більшою чи меншою впевненістю говорити про корельованість характеру систем державних і церковно-суспільних відносин країн Центрально-Східної Європи та специфіку їхньої посткомуністичної еволюції, про присутність зна-

чної кількості паралельних процесів цієї еволюції за суспільств різної релігійної культури.

Увагу дослідників сконцентровано насамперед на спільних рисах і специфічності державно-церковних відносин транзитних країн, інституційних перетвореннях, політичному залученні релігійних інституцій, політико-правових і філософсько-соціологічних перспективах релігійної свободи та новітніх релігійних рухах. Малодослідженими залишаються сутність змін у релігійній свідомості, загальне й особливе в характері релігійності посткомуністичних суспільств, соціокультурні аспекти релігійних змін.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Академічне релігієзнавство : [підручник] / за наук. ред. А. Колодного. – К. : Світ знань, 2000. – 862 с.
2. Бабій М. Свобода релігії: проблемні питання теоретичного осмислення, практичної реалізації та захисту / М. Бабій // Релігійна свобода. Свобода релігії і міжконфесійний діалог: глобальні виміри й локальні вияви / за ред. А. Колодного. – К. : УВК, 2011. – № 16. – С. 6–14.
3. Бабій М. Свобода совісті: філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення / М. Бабій. – К. : Вища школа, 1954. – 87 с.
4. Белл Д. Щодо великої відбудови: релігія і культура в постіндустріальну добу / Д. Белл // Генеза: філософія, історія, політологія. – 1997. – К. : Генеза 1997. – № 1(5). – С. 52–65.
5. Белл Д. Культурные противоречия капитализма / Д. Белл // Этическая мысль: научно-публицистические чтения. – М. : Политиздат, 1990. – С. 288–297.
6. Бердяев Н. Новое религиозное сознание и общественность / Н. Бердяев ; сост. и коммент. В. Сапова. – М. : Канон+, 1999. – 464 с.
7. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / З. Бжезінський. – Львів ; Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
8. Бжезінський З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / З. Бжезінський. – М. : Международные отношения, 1999. – 216 с.
9. Бжезінський З. Великі перетворення / З. Бжезінський // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 5–15.
10. Бурьянов С. Конституционные гарантии, законодательство, законотворчество в сфере свободы совести / С. Бурьянов // Свобода убеждений, совести и религии в современной России : [монография] / [А. Бабушкин и др.] ; под общ. ред. С. Бурьянова. Н. Костенко. – М. : Московская хельсинкская группа, 2007. – С. 6–37.
11. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації / О. Гьофе ; пер. з нім. Л. Ситниченко, О. Лозінської. – К. : ППС-2002, 2007. – 436 с.
12. Єленський В. Релігія після комунізму / В. Єленський. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова, 2002. – 420 с.
13. Зиновьев А. Посткоммунистическая эпоха / А. Зиновьев // Политическая мысль. – 1994. – № 2. – С. 4–7.
14. Кистяковский Б. Государство правовое и социалистическое / Б. Кистяковский // Вопросы философии. – 1990. – № 6. – С. 144.
15. Кокс Х. Мирской град. Секуляризация и урбанизация в теологическом аспекте / Х. Кокс ; пер. с англ. О. Боровой и К. Туровской. – М. : Изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1995. – 263 с.
16. Новиков М. Свобода совести как философско-этическая категория / М. Новиков. – М., 1980. – 121 с.
17. Оллпорт Г. Личность в психологии / Г. Оллпорт. – М. : КСП+ ; СПб. : Ювента, 1998. – 345 с.
18. Робберс Г. Государства и религии в Европейском Союзе (опыт государственно-конфессиональных отношений) / Г. Робберс. – М. : Институт Европы РАН, 2009. – 719 с.
19. Цепкова И. Власть и религия: от тоталитаризма к гражданскому обществу / И. Цепкова // Религия и право. – 2008. – № 1. – С. 26.
20. Gautier M. The Church in Post-Transition Societies: Evidence from Eastern Europe / M. Gautier. – Dusseldorf, 1996. – 182 p.
21. Havel V. A Sense of the Transcendent / V. Havel // Cross Currents. – 1997. – Vol. 47. – Issue 3. – P. 10–13.
22. Ramet S. "Nihil obstat". Religion, politics, and Social Changes in East-Central Europe and Russia / S. Ramet. – Durham ; London : Duke University Press, 1998. – 424 p.
23. Religiöser Wandel in den postkommunistischen Ländern Ost- und Mitteleuropas. – Würzburg, 1998. – 176 p.